

КУЛЬТУРОЛОГІЯ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-11-87-14>

УДК 94(477)“1940/1980”:378

Найденко Т.О.

Полтавський національний педагогічний університет
імені В.Г. Короленка

ЖІНОЧЕ ПИТАННЯ В ЕСТЕТИЦІ РАДЯНСЬКОГО ПЛАКАТУ 1930-Х – 1950-Х РОКІВ

Анотація. У статті на засадах системного, семіотичного, порівняльно-історичного підходів аналізується історія жіночого питання в СРСР на прикладах радянських плакатів 1930-х – 1950-х років. Художні образи жінок, представлені на плакатах, розглядаються у двох дисонансних дискурсах: ідеологічному та повсякденному. Показано взаємозв'язок проблематики поширення жіночого руху в СРСР, законодавчої політики, місце жінки у радянському суспільстві та художньої репрезентації образу «нової жінки» в агітаційному плакаті. Виявлено невідповідність основних задекларованих соціальних характеристик образу «нової жінки», її самодостатність та незалежність, юридичну рівноправність, відбиття цього образу в соцреалістичному плакаті епохи й реальну еволюцію соціального положення жінки. Аналіз візуальних джерел та їхнє порівняння допоміг прослідкувати зміни у ставленні суспільства стосовно плінних метаморфоз, які відбувалися з соціальними ролями жінки у радянському суспільстві на прикладі фемінізації радянської освіти та відображення процесу в педагогічних плакатах. Визначені варіанти естетичних рішень у радянському плакаті, що висвітлювали зміни ціннісних орієнтирів суспільства щодо «жіночого питання» в СРСР. З'ясовано вплив агітації і пропаганди офіційної «лінії партії» на відображення жіночих образів у масовому мистецтві та на визначення місця «жіночого питання» в естетиці соцреалізму.

Ключові слова: «нова жінка», «жіноче питання», фемінізація освіти, плакат, масове мистецтво, пропаганда.

Naidenko Taras

Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University

WOMEN'S ISSUE IN THE AESTHETICS OF THE SOVIET POSTER OF THE 1930–1950-IES

Summary. The article analyzes the history of the women's issue in the USSR on the basis of systemic, semiotic, and comparative-historical approaches on the examples of Soviet posters of the 1930s and 1950s. The analyzed posters are made in different techniques, have a big difference in circulation and distribution areas, have several types of semiotic code of visual propaganda. The artistic images of women presented on the posters are considered in two dissonant discourses: ideological and everyday. The relationship between the spread of the women's movement in the USSR, legislative policy, the place of women in Soviet society and the artistic representation of the image of the "new woman" in the campaign poster is shown. The inconsistency with the real practices of the main Soviet declared social characteristics of the image of the "new woman", her self-sufficiency and independence, legal equality, the reflection of this image in the socialist poster of the era and the real evolution of the social position of women. The analysis of visual sources and their comparison helped to trace the changes in society's attitude towards the current metamorphoses that occurred with the social roles of women in Soviet society on the example of the feminization of Soviet education and the reflection of the process in pedagogical posters. Reconstruction of social relations allows us to conceptualize the cultural and archaeological process of finding visual markers that can help a deeper understanding of the role of women in the educational processes of the 1930s – 1950s. To analyze the course of development and formation of the image of the "new woman" in Soviet society and the dichotomy of views on these processes of society and the state as actors of agitation and propaganda. Deconstruction of the visual semiotic code allows to analyze the system or randomness of the feminization of education in the USSR, to reflect the process on the posters of the era, and to try to understand the attitude of society and the state to this process. Variants of aesthetic solutions were identified in the Soviet poster, which highlighted the changes in society's values regarding the "women's issue" in the USSR. The influence of agitation and propaganda of the official "party line" on the reflection of women's images in mass art and on the determination of the place of the "women's issue" in the aesthetics of socialist realism has been clarified.

Keywords: "New woman", "women's issue", feminization of education, poster, mass art, propaganda.

Постановка проблеми. Для «жіночого питання» вирішальним став 1917 рік. Саме в цей час держава формує ідеологічний конструкт «нової жінки», який, у якості рольової моделі, буде слугувати орієнтиром радянським жінкам ще багато років потому. Проте в реальності плакатна пропаганда образу сильної та емансипованої жінки, що займає рівноправне місце поряд з чоловіком у будівництві суспільства «нового типу» не завжди відповідала дійсності.

Так, на думку В. Гольдман, в країні законодавчо затвердженого принципу гендерної рівності на практиці спостерігалася диференціація чоловікам надавали більш високооплачувані робочі місця. Жінкам же був обмежений доступ до певних видів діяльності, посад, професій: «Праця жінок був низькооплачуваною тільки тому, що вони були жінками» [14, с. 27]. Згідно Ш. Фіцпатрік, жінок брали переважно на низько кваліфіковану роботу, що лише погіршувало їхню

становище на виробництві [10, с. 21–47]. За допомогою символів, знаків та образів властивого йому семіотичного апарату, плакат має сильну суттєвну дію на глядачів, використовуючи при цьому аскетичний набір виразних засобів. Тому легкість мови донесення пропаганди до глядачів переважала зміст і естетику оздоблення. Аналізуючи плакати 1930-х – 1950-х років ми можемо дослідити естетику мови пропаганди «нової жінки» та вирішення «жіночого питання» у баченні та сприйнятті митців епохи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Взаємозв'язок етапів генезу марксистського фемінізму з естетикою соцреалізму в наш час є недостатньо дослідженим. Проте сама історія жіночого руху в СРСР та процес емансипації жінок є предметом стабільної зацікавленості багатьох дослідників. Здебільшого ці роботи присвячені історіографії «жіночого питання». Базою теоретичних розвідок і сучасник дослідників і їх радянських колег були роботи А. Бебеля [1], К. Маркса та Ф. Енгельса [6], А. Коллонтай [3]. Сучасні дослідники переважно розглядають «жіноче питання» використовуючи інструментарій гендерної теорії. Серед таких праць можна виділити роботи О. Хасбулатової [12]. Аналізу плакатного мистецтва приділено багато уваги. Видаються каталоги виставок, тематичні альбоми починаючи ще з 1957 р. [9, с. 2–3]. Важливим є видання альбому «Український радянський плакат» за матеріалами тематичної виставки [8, с. 15–20]. Видаються тематичні збірники присвячені діяльності окремих художників-плакатистів. Сучасний етап досліджень плакатного мистецтва розкрито у працях В. Даниленка [2, с. 84–94], В. Шевченка [13, с. 65–90]. Місце жінки-освітянки у колективах педагогічних вишів УСРР/УРСР аналізував О. Лук'яненко [5]. Тема репрезентації «жіночого питання» в естетиці радянського плакату, зокрема як семіотична система взаємовідносин знаків та образів є **недостатньо вирішеною** і потребує подальшого вивчення.

Мета статті – проаналізувати засоби відтворення естетичного образу жінки у візуальних медіатекстах за допомогою порівняльного, семіотичного аналізу. Поставленою задачею є аналіз відповідності зображених образів радянських жінок у плакатах доби, соціальним процесам, які вони репрезентували, а також гендерний та антропологічний аналіз плакатів.

Виклад основного матеріалу. Аналізовані нами плакати створювалися у 1930-х – 1950-х роках. Вони слугують візуальною репрезентацією вирішення «жіночого питання» і мають декілька компонентів – естетичний, повсякденний (соціальний) та ідеологічний. Перші уявлення щодо професії педагога у масовій свідомості населення Російської імперії з'явилися у XVIII – першій половині XIX століття. Образ викладача асоціювався з чоловіком. Спроби жінок долучитися до освіти починаються з 1764 року, коли було засноване виховне товариство благородних дівчат по проєкту І. Бецького в Петербурзі. Міщанське відділення при ньому було створене лише у 1876 році [26, с. 210–232]. Отже, фемінізація імперської освіти почалася лише з 60-х років XIX століття. У 1911 році жінки-вчительки були зрівняні у справах з учителями-чоловіками. У цей час жінки склали 53,8% від усієї кількості вчителів.

На початку століття кількість жінок-вчителів не перевищувала 3% [4, с. 42–56]. Наступний етап (1917 р. – 1940-ві рр.) відбувся завдяки зміні політичного ладу. Нові економічні відносини та моделі державної влади призвели до масштабних змін в освіті. Радянська влада законодавчо затвердила права жінок на освіту, викладання та наукову діяльність. Третій етап фемінізації освіти охоплює 40–80-ті рр. XX ст. Друга світова війна стала катализатором мобілізації викладачів-чоловіків на фронт. Вона ж стала приводом різкого зменшення кількості чоловіків-вчителів у 1950-ті рр. Так, у 1946 році жінки склали 70% кількості всіх учителів у СРСР [7, с. 78–84].

Щодо політичного агітаційного плаката можна зазначити, що з точки зору композиції він збудований на поєднанні вербальних і невербальних кодів. У більшості плакатів основне, найважливіше, центральне місце займає малюнок. Текст, який майже завжди на плакаті присутній, є коротким і лаконічним лозунгом. Його розміщено на краю візуального полотна плакату, переважно нагорі, або внизу листа. Глядач спочатку бачить зображення і запам'ятовує саме його. Текст лише підкріплює образ, або акцентує на окремих смислових моментах плакату. Це свідомо спланована маніпуляція, яку сучасні дослідники називають «візуальним насиллям» [11, с. 132–138].

На плакаті Г. Шубіної «Знай карту как свои пять пальцев» 1935 р. є відразу декілька смислових доміант. По-перше, це можливість отримувати освіту жінкам, які щойно вийшли з традиційного патріархального суспільства Середньої Азії. По-друге, на плакаті представлені відразу дві вікові категорії – дівчина і жінка, які є частинами освітнього процесу. Дівчина вчиться, чого не могла раніше, жінка – працює на рівних з чоловіками. По-третє, це територія СРСР, цілісність і неподільність території якого є однією з акцентованих доміант. Плакат виконаний у техніці багатокольорової літографії. Всі складові елементи композиції не прикріплені до поверхні і немовби «зависають» у повітрі. Завдяки зруйнованій перспективі акцентуються фігури учнів і вчительки. Не важливо де відбувається навчання, стін та інших орієнтирів немає. Не важливо коли – одяг, крім тубетейки на голові дівчинки (яка підкреслює умовну етнічну належність персонажів) максимально стандартизований. Важливим є лише процес освіти як такий. Текст розташований вгорі зліва і окрім агітаційної ролі, слугує ще й у якості просторового маркеру, він накладається на мапу і надає їй відчуття неіснуючої в цьому плакаті перспективи. Образ сильної жінки-переможниці, будівниці комунізму не підкреслено чоловічим одягом. Вона носить юбку і користується косметикою. Сам факт причетності жінки з Середньої Азії до освіти та інтелектуальної праці слугує образом вирішення «жіночого питання» в конкретній ситуації. Наявність на шиї жінки піонерського галстука може бути маркером її молодого віку. Головним джерелом агітації у візуальному коді плакату є червоний колір. В ньому виконаний лозунг, верхня частина одягу і галстук жінки вчительки. Галстук на шиї в хлопчика. Надпис «СРСР» на мапі. Червоною є і парта за якою вчать діти. За допомогою червоного кольору можна вибудувати

простий ланцюжок смислів: СРСР через причетність вчительки і вас, дітей, до системи надає вам можливість здобувати освіту і бути частиною мотувної країни.

Плакат В. Сурьянінова «Будь достойним сином Родины!» 1950 р. несе інше смислове навантаження. Центральне місце займає постать жінки-вчительки, яка уособлює відразу кілька функцій: освітньо-виховну (як жінка-освітянка), агітаційну (як представник державних структур), пропагандистську (як уособлення «сильної жінки» на традиційно чоловічому місці). І знову ми можемо бачити відсутність занурення сюжетної композиції плакату в хронотоп. Жінка і хлопчик зображені на ньому існують не в просторі, лише в часі. Композиція плакату збудована на перетині прямої вертикальної лінії та кривої, що її підтримує знизу. Вертикаль – основа фігури жінки-вчительки. Крива – утворена фігурою хлопчика-піонера і його рукою, в якій він тримає програмний, агітаційний текст М. Островського «Как закалялась сталь». Обидва персонажі об'єднуються фоном плакату і книгою, що вони тримають в руках. Саме книга М. Островського є кольоровою і смисловою домінантою зображення. Текст лозунгу розміщено знизу і виведено за простір плакату. Так художник підкреслює, що «бути гідним сином Батьківщини» може кожен, не лише хлопчик на плакаті. Жінка-вчителька на плакаті характерний представник «сильної жінки» третьої хвилі фемінізації радянської освіти. Вона нагороджена орденом «Знаку Пошани» та «Орденом Слави». Зображена жінка не молода. Можна дійти висновку, що вона пройшла війну і повернулася до улюбленої професії. Косметика і будь-які прикраси у вухах та на шії відсутні. Зачіску можна ідентифікувати як довге каре. Проте на ній немає акценту і це може бути просто підстрижене до рівня плечей волосся. Відсутність притаманних жінці гендерних ознак продовжується в одязі. Вчителька вдягнена в однорічний піджак – типowo чоловічий елемент гардеробу. Жест жінки – рука на плечах хлопчика, це жест захисту і підтримки. Погляд хлопчика направлений не в очі жінки, немає виклику, лише покора. Між дійовими особами плакату немає взаємозв'язку, це підкреслено чорно-білим контрастом кольорів у одязі, позами, напрямом поглядів, які не перетинаються. Їх об'єднує лише книга – символ панівної ідеології. Похмурість постаті вчительки та невиразність хлопчика-піонера компенсується теплою палітрою використа-

них кольорів. Вони конфліктують з монохромним персонажем освітянки й балансують загальний естетичний тон плакату.

Отже, жінка-освітянка на цьому плакаті є уособленою функцією радянського виховання, представником системи освіти. Вона захисник і підтримка, яка передає знання та ідеї новому поколінню. Вона максимально віддалена від звичного образу «жіночості та материнства».

Продовженням естетичних рішень В. Сурьянінова та Г. Шубіної є плакат В. Корецького «Честь і слава советскому учителю!» 1951 р. Знову використовується червоний колір, як «колір влади». Він об'єднує вчительку – кавалера «Ордена Леніна», мапу СРСР і дітей-піонерів. На відміну від інших розглянутих плакатів в цьому присутні віртуальні стіни, прикрашені портретами видатних постатей свого часу. Це більш виразно прив'язує плакат до певного відрізка часу, роблячи його менш актуальним і зрозумілим на «довгій дистанції». Але на «короткій дистанції» він працює з впізнаваними образами героїв Другої світової війни та діячів мистецтва свого часу. Створюючи атмосферу причетності до великої системи цінностей. Погляди дітей направлені на постать вчительки, вони від неї в захваті. Вчителька є взірцем, та апологетом цінностей, які слугують для них взірцем. В руках у вчительки простий букет з ромашок. Це чіткий сигнал, що підкреслює важливість квітів на плакаті виключно як прояву уваги і пошани до вчительки. Їх ціна значення не має.

Висновки і пропозиції. Провівши аналіз конкретних візуальних медіа текстів радянських плакатів ми розглянули відображення політики «жіночого питання». В процесі дослідження ми з'ясували, що образ жінки-вчительки змінювався в залежності від зміни фаз фемінізації радянської освіти. На це впливали об'єктивні соціальні, економічні, політичні обставини. Згідно з аналізом обраних плакатів ми можемо відмітити, що на 1930-ті – 1950-ті роки припадає дві фази фемінізації. Візуальна мова цих фаз рішуче відрізняється. Плакат 1930-х рр. акцентує увагу на ролі жінки як рівноправного суб'єкта в робочій сфері. Підкреслюється її гендерна відмінність від звичного на цій ролі трудівника-чоловіка. Плакати 1950-х рр. використовують жінку як символ «сильної постаті», яка використовується пропагандою як естетичний образ укріплення ідентичності та єдності радянських людей. Також вона використовується як своєрідний місток між поколіннями.

Список літератури:

1. Бебель А.Ф. Женщина и социализм. Москва : Либроком, 2015. 488 с.
2. Даниленко В.Я. Дизайн України у світовому контексті художньо-проектної культури. Харків : Колорит, 2005. 244 с.
3. Коллонтай А.М. Социальные основы женского вопроса. Санкт-Петербург : Знание, 1909. 431 с.
4. Королева Е.Г. Социально-педагогический анализ процесса феминизации педагогических кадров : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Санкт-Петербург : РАОИВ, 1998. 182 с.
5. Лук'яненко О.В. «Найближчі друзі партії»: колективи педагогічних вишів України в образах щодення 1920-х – першої половини 1960-х років : Монографія. Полтава : Сімон, 2019. 658 с.
6. Маркс К., Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Москва : Политическая литература, 1955. Т. 21. 744 с.
7. Мужчина в образовании: материалы круглого стола / Образовательный центр «Участие», 2011. Санкт-Петербург : Участие, 2012. 215 с.
8. Український радянський плакат / авторка вступної статті та упорядник М.О. Склярська. Київ : Мистецтво, 1971. 127 с.
9. Український радянський плакат / упоряд.: Б.С. Бутник-Сіверський, А.О. Кожухов. Київ : Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури, 1957. 157 с.

10. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Москва : РОССПЭН, 2008. 326 с.
11. Фоминых С.С. Политический плакат ГДР как тип текста. *Вестн. Челяб. гос. ун-та. Серия : Филология. Искусствоведение*. Челябинск : ЧГУ, 2009. Вып. 31. С. 132–138.
12. Хасбулатова О.А. Российская гендерная политика в XX столетии: мифы и реалии. Иваново : ИГУ, 2005. 372 с.
13. Шевченко В.Я. Композиція плаката : навч. посібн. Харків : ХДАДМ, 2004. 123 с.
14. Goldman W.Z. *Women at the gates: gender and industry in Stalin's Russia*. Cambridge : Cambridge University Press, 2002. 294 pp.

References:

1. Bebel A.F. (2015). *Zhenshhina i socialism* [Woman and socialism]. Moscow: Librokom. (in Russian)
2. Danilenko V.Y. (2005). *Dyzajn Ukrainy u svitovomukontekstikhudozhnjo-proektnojikuljturny* [Design of Ukraine in the world context of art and design culture]. Kharkiv: Coloryt. (in Ukrainian)
3. Kollontai A.M. (1909). *Social'nye osnovy zhenskogo voprosa* [Social foundations of the women's issue]. St. Petersburg: Knowledge. (in Russian)
4. Koroleva E.G. (1998). *Social'no-pedagogicheskij analiz processa feminizacii pedagogicheskikh kadrov* [Socio-pedagogical analysis of the process of feminization of teaching staff]. (Candidate of pedagogical sciences). St. Petersburg: Russian Academy of Education Institute of Adult Education.
5. Lukyanenko O.V. (2019). «*Najbly`zhchi druzi partiyi: kolekty`vy` pedagogichny`x vy`shiv Ukrainy` v obrazax shhodennya 1920-x – pershoi polovy`ny` 1960-x roki: Monografiya* ["Nigh Friends of the Party": Collectives of Ukrainian Pedagogical Views in the Images of the 1920s – the First Half of the 1960s: Monograph]. Poltava: Simon. (in Ukrainian)
6. K. Marx, F. Engels (1955). *Proishozhdenie sem'i, chastnoj sobstvennosti i gosudarstva. Marks K., Jengel's F. Sochinenija* [The origin of the family, private property and the state. K. Marx, F. Engels. Essays]. Moscow: Political Literature. (in Russian)
7. Educational Center "Participation" (2011). *Muzhchina v obrazovanii: materialy kruglogo stola* [Men in Education: Materials of the Round Table]. St. Petersburg: Participation. (in Russian)
8. Sklyarska M.O. (1971). *Ukrajinsjkyj radjansjkyj plakat* [Ukrainian Soviet poster]. Kyiv: Art. (in Ukrainian)
9. Butnik-Siversky B.S., Kozhukhov A.O. (1957). *Ukrajinsjkyj radjansjkyj plakat* [Ukrainian Soviet poster]. Kyiv: State Publishing House of Fine Arts and Music Literature. (in Ukrainian)
10. Fitzpatrick S. (2008). *Povsednevnyj stalinizm* [Everyday Stalinism]. Moscow: ROSSPEN. (in Russian)
11. Fominykh S.S. (2009). *Politicheskij plakat GDR kak tip teksta* [GDR political poster as text type]. *Vestn. Cheljab. gos. un-ta. Serija: Filologija. Iskusstvovedenie* [Bulletin of the Chelyabinsk State University. Series: Philology. Art criticism]. Chelyabinsk: CSU, pp. 132–138.
12. Khasbulatova O.A. (2005). *Rossijskaja gendernaja politika v XX stoletii: mify i realii* [Russian gender policy in the twentieth century: myths and realities]. Ivanovo: Ivanovo State University. (in Russian)
13. Shevchenko V.Y. (2004). *Kompozycja plakata* [Poster composition]. Kharkiv: KhDADM. (in Ukrainian)
14. Goldman W.Z. (2002). *Zhenshhiny u vorot: gender i promyshlennost' v stalinskoj Rossii* [Women at the gates: gender and industry in Stalin's Russia]. Cambridge: Cambridge University Press.